Ásta Svavarsdóttir

Málþróun og samfélagsbreytingar á síðari hluta 19. aldar. Málnotkun í fjölskyldubréfum

1 Inngangur

Á síðari hluta 19. aldar hófst mikið umbyltingarskeið á Íslandi þótt breytingarnar væru hægfara í fyrstu. Samfélagsbreytingar setja óhjákvæmilega mark sitt á mál og málnotkun, meðal annars vegna þess að þær geta haft áhrif á samskipti fólks. Í greininni verða valin málfarsatriði skoðuð í ljósi ytri þátta, bæði hefðbundinna félagsmálfræðilegra breyta eins og þjóðfélagsstöðu, kyns og menntunar en einnig með tilliti til aukins landfræðilegs og félagslegs hreyfanleika og vaxandi viðleitni til málstöðlunar.[1] Þótt tiltölulega miklar og fjölbreytilegar textaheimildir séu varðveittar frá 19. öld og fyrri hluta þeirrar tuttugustu miðað við eldri tíma þá er ekki endilega hlaupið að því að byggja hefðbundnar tilbrigðarannsóknir á þeim — engum talmálsheimildum er til að dreifa, skrifararnir eru ekki alltaf þekktir og undir hælinn lagt hversu mikið er vitað um bakgrunn þeirra, textasöfn byggjast á þeim heimildum sem hafa varðveist og duga oft illa til að skoða tilbrigði í máli út frá félagslegum þáttum vegna þess að skrifararnir eru ekki eðlilegur þverskurður af samfélaginu o.s.frv. Hér hefur því verið brugðið á það ráð að nálgast verkefnið

[1] Ritstjóra og tveimur ónafngreindum ritrýnum eru þakkaðar gagnlegar athugasemdir.

Orð og tunga 23 (2021), 35–68, https://doi.org/10.33112/ordogtunga.23.3
© höfundur CC BY-NC-SA 4.0.

frá fleiri en einni hlið og með mismunandi aðferðum. Tvær ólíkar málbreytur eru teknar sem dæmi, annars vegar beygingarleg tilbrigði í sögninni *hafa* og hins vegar umfang og einkenni orða af erlendum uppruna. Báðar tengjast þær hræringum í samfélaginu — viðleitni til málstöðlunar og málstýringar, auknum hreyfanleika fólks og vaxandi tengslum við dönsku. Þær eru fyrst og fremst skoðaðar í einkabréfum fimm einstaklinga sem voru tengdir fjölskylduböndum auk þess sem óvenjulega mikið er vitað um bakgrunn þeirra og ævi og tiltölulega mikið efni er tiltækt frá hverjum. Niðurstöður um málnotkun þessa fólks — systkina sem fædd voru upp úr miðri 19. öld — eru síðan eftir atvikum bornar saman við umfangsmeiri gögn, bæði stærra úrval einkabréfa og annars konar texta, aðallega formlega texta sem skrifaðir voru til útgáfu. Með samanburðinum er leitast við að skerpa myndina og láta reyna á þær vísbendingar sem niðurstöður í kjarnahópnum virðast gefa. Rannsóknin er því öðrum þræði tilraun til að beita mismunandi nálgun og aðferðum á tiltæk gögn í því augnamiði að fá fyllri og raunsannari mynd af viðfangsefninu, annars vegar nærmynd af málnotkun fárra einstaklinga (e. *micro study*) og hins vegar yfirlitsmynd af málnotkun í stærri og víðari hópi (e. *macro study*). Miðað við þær kröfur sem eru gerðar í megindlegum rannsóknum í nútímanum geta hóparnir þó í hvorugu tilvikinu talist dæmigerðir fyrir Íslendinga almennt á umræddu tímabili.

Efnisskipan í greininni er þannig að í 2. kafla er fjallað stuttlega um einkenni og þróun íslensks samfélags með áherslu á þá ytri þætti sem kynnu að hafa áhrif á mál og málnotkun. Þá er gerð grein fyrir efni og aðferðum rannsóknarinnar í 3. kafla og í 4. kafla eru niðurstöður hennar birtar og fjallað um þær. Síðast fer stutt samantekt og niðurlagsorð.

2 Mál, saga og samfélag

Í upphafi 19. aldar var þjóðin fámenn og fólksfjölgun hæg, samfélagsgerðin einföld og hafði lengi verið í föstum skorðum. Ísland var nánast hreinræktað bændasamfélag og samkvæmt Magnúsi Stephensen (1820) hvíldi það á þremur stéttum: veraldlegum embættismönnum, embættismönnum kirkjunnar og bændum. Hann gerði m.ö.o. ráð fyrir því að allir sem ekki höfðu embætti tilheyrðu bændastéttinni, óháð fjárhagslegri og félagslegri stöðu að öðru leyti — auðugir sjálfseignarbændur jafnt sem fátækir leiguliðar og vinnufólk og jafnvel

kaupmenn, handverksmenn og embættislausir „borgarar“ sem voru fáliðaðir hópar á þessum tíma. Guðmundur Hálfdanarson (1993:12–20) telur að þótt síðastnefndu hóparnir ættu fremur samleið með veraldlegum embættismönnum en bændum séu að öðru leyti rök fyrir því að líta á hina stóru og sundurleitu bændastétt sem eina heild á þessum tíma. Hefðbundinn lífsferill einstaklinga í bændasamfélaginu fólst m.a. í því að vinnumennska var í flestum tilvikum tímabundin staða á ákveðnu aldursskeiði, eins konar undirbúningstími fyrir það að gerast sjálfstæðir bændur síðar, og samfélagsleg staða bænda innan og utan heimilis var áþekk þrátt fyrir ólíkan efnahag. Takmarkanir hins hefðbundna bændasamfélags komu í ljós þegar fólksfjöldi fór að aukast að ráði á þriðja áratug aldarinnar og síðar. Við það varð skortur á jarðnæði og ungt fólk festist í vinnumennsku af því að án þess gat það ekki stofnað fjölskyldu og skapað sér framtíð sem sjálfstæðir bændur. Þessi staða átti ekki lítinn þátt í auknum fólksflutningum á síðari hluta aldarinnar, bæði með þéttbýlismyndun innanlands og flutningum til Vesturheims. Þéttbýli tók að myndast við ströndina snemma á öldinni en eigi að síður bjó þorri landsmanna til sveita alla 19. öld, næstum 90% íbúa 1880 og um 75% um aldamót (*Sögulegar hagtölur* 2017). Á tímabilinu 1880–1905 tvö- eða þrefaldaðist fjöldi þéttbýlisbúa í flestum landshlutum þótt tölurnar væru víða mjög lágar. Árið 1905 var hlutfall þeirra sem bjuggu í þéttbýli komið yfir 20% alls staðar nema á Suðurlandi og Norðurlandi vestra (8%), hæst á Vestfjörðum (30%). Þá er Reykjavík og nágrenni ekki meðtalin en þar bjuggu næstum 11 þúsund manns árið 1905. Líf, störf og samskipti fólks breyttust verulega við flutning úr sveit í bæ. Störf færðust í auknum mæli út af heimilunum sem voru almennt minni en til sveita, oft bara foreldrar og börn. Fólk framfleytti sér og sínum aðallega með launavinnu eða sjálfstæðri starfsemi af ýmsu tagi, t.d. þjónustustörfum, handverki eins og smíðum eða saumaskap, kennslu eða útgáfustörfum. Um þetta leyti urðu fiskveiðar og vinnsla líka sjálfstæð og vaxandi atvinnugrein í þéttbýli og umfang verslunar og viðskipta jókst mjög. Í bæjunum urðu því til nýir þjóðfélagshópar, ekki síst vaxandi millistétt með ýmsum menntuðum og sérhæfðum starfshópum, s.s. kennurum, blaðamönnum, verslunarfólki og handverksfólk, og verkalýðsstétt með ófaglærðu starfsfólki í ýmsum greinum, t.d. fiskimönnum, verkafólki og vinnufólki, ekki síst vinnukonum. Þá urðu samskipti við fólk utan heimilisins — vini, nágranna, samstarfsfólk og skólafélaga — hluti af daglegu lífi bæði barna og fullorðinna í þorpum og bæjum. Þéttbýlismyndunin hafði því

bæði áhrif á samfélagsgerðina og samskiptamunstur fólks og það mynduðust skil milli dreifbýlis og þéttbýlis sem ollu langvarandi togstreitu þar á milli.

Á síðustu áratugum 19. aldar og í upphafi þeirrar tuttugustu var sjálfstæðisbaráttan í algleymingi og hafði áhrif á alla menningar- og þjóðmálaumræðu, þar á meðal um tungumálið og æskilega þróun þess. Ríkjandi hugmyndir um það, a.m.k. meðal áhrifamikilla stjórnmála- og menntamanna, mótuðust mjög af aðdáun á fornmálinu og andstöðu gegn erlendum áhrifum. Í samræmi við það töluðu samtímamenn um „endurreisn" málsins og viðleitni til málstöðlunar, einkum í ritmáli, sótti fyrirmyndir til miðaldabókmennta og alþýðumáls til sveita og fól í sér höfnun á málafbrigðum, orðum og orðalagi sem talið var að mætti rekja til síðari tíma málbreytinga og/eða áhrifa frá öðrum málum. Á sama tíma gætti aukinna áhrifa frá dönsku vegna vaxandi samskipta við Danmörku, almennari dönskukunnáttu og tíðari ferða milli landanna með batnandi samgöngum. Íslendingum sem sóttu sér menntun og þjálfun í ýmsum greinum til Danmerkur fjölgaði og sömuleiðis Dönum sem voru búsettir á Íslandi til lengri eða skemmri tíma. Með þessu fólki bárust nýjar hugmyndir, margvíslegar nýjungar og áhrif til Íslands, þar á meðal ný orð og orðalag sem settu svip sinn á íslensku, hvort sem um var að ræða bein tökuorð eða óbein áhrif í formi tökuþýðinga eða tökumerkinga. Slíkra áhrifa gætti ekki síst í þéttbýli og reyndar hafði það orð legið á Reykjavík allt frá upphafi aldarinnar að hún væri gróðrarstía danskra áhrifa, ekki síst í máli. Þetta birtist víða (sjá Ástu Svavarsdóttur 2017:49–53), t.d. í bréfi frá Árna Thorsteinssyni, þá nemanda í Lærða skólanum, til bróður síns 1846:

> Reykjavíkurbúar eru misjafnir menn, tilfinningar þeirra eru daufar eða engar í mörgum hlutum svosem hvað þjóðerni Íslendinga snertir, málefni lands vors og málið okkar Islendskuna meta þeir lítils alteins og það sé gamall gripur ónítur og sem farið sé að falla á.
>
> (Bragi Þorgrímur Ólafsson 2004:26)

Viðleitni til málstöðlunar átti sér ekki einungis hugmyndafræðilegar rætur heldur líka hagnýtar ástæður. Eftir því sem leið á öldina jókst útgáfustarfsemi, ekki síst blaðaútgáfa, og hún varð hvati að samræmingu í máli og vakti fjörugar umræður um stafsetningu. Fjölgun skóla með vaxandi nemendafjölda á ýmsum skólastigum

og útgáfa kennslubóka kallaði líka á ákvarðanir um það hvað skyldi kenna, þar á meðal hvaða afbrigði ætti að setja í forgrunn þar sem tilbrigði voru í málinu. Skólaganga og þar með formleg menntun umfram skyldubundna kennslu í lestri og síðar einnig skrift og reikningi var þó langt í frá almenn á 19. öld. Langflestir fengu tilsögn heima hjá sér, barnaskólar voru lengst af fáir og fámennir og tók ekki að fjölga fyrr en seint á öldinni, aðallega í þéttbýli. Um miðja öldina var Bessastaðaskóli fluttur til Reykjavíkur, stækkaður verulega og varð um leið Lærði skólinn. Hann var einungis fyrir pilta og eini starfandi skólinn á framhaldsstigi þar til Kvennaskólinn í Reykjavík tók til starfa 1874. Eftir það tók skólum smám saman að fjölga þótt próf úr Lærða skólanum væri áfram lykillinn að frekari menntun.

3 Efniviður og aðferðir

3.1 Einkabréf frá 19. öld

Allar sögulegar málrannsóknir mótast að einhverju leyti af því sem Labov (1994:11) kallaði „the art of making the best use of bad data“ – list þess að nýta takmörkuð gögn á sem bestan hátt. Það á við málheimildir frá 19. öld jafnvel þótt varðveitt gögn séu bæði meiri að vöxtum og fjölbreyttari en frá eldri tímaskeiðum og gefi því margbreytilegri mynd af málinu. Meðal þeirra eru einkabréf og önnur persónuleg skrif eins og dagbækur og endurminningar sem ritarar þeirra skrifuðu fyrst og fremst fyrir sjálfa sig og sína nánustu. Slík sjálfskrif (e. *egodocuments*) eru talin endurspegla daglegt mál fólks betur en aðrir ritaðir textar og komast nær töluðu máli, sýna „mál nándar“ (e. *language of proximity*) öfugt við það „mál fjarlægðar“ (e. *language of distance*)[2] sem birtist í formlegri ritmálstextum, og þau hafa reynst mikilvægar heimildir um mál og málnotkun einstaklinga og hópa frá félagsmálfræðilegu sjónarhorni (sjá m.a. Elspass 2012, Elspass o.fl. 2007, Sandersen 2003, 2007, van der Wal og Rutten 2013, Heimir F. Viðarsson 2019).

[2] Þessi hugtök eru rakin til þýsku málfræðinganna Peter Koch og Wulf Oesterreicher sem fjölluðu í grein frá 1985 (og öðrum greinum síðar) um flókið samspil talmáls og ritmáls. Þeir litu m.a. svo á að alla málnotkun, hvort sem hún fælist í tali eða riti, mætti staðsetja á skala frá því sem fólk skynjaði sem talmálslegt (e. *conceptual orality*) til þess sem væri skynjað sem ritmál (e. *conceptual written language*) (sjá Elspass 2007:5).

Rannsóknin sem hér er kynnt byggist á efni úr rafrænu safni einkabréfa frá 19. öld og upphafi 20. aldar sem var sett saman í þeim tilgangi að skapa grundvöll fyrir rannsóknir á máli og málnotkun byggðar á aðgengilegum raungögnum.[3] Safninu er ætlað að endurspegla eftir því sem kostur er persónuleg skrif fólks í bréfum til ættingja og vina og markmiðið var að safnið endurspeglaði sem breiðastan hóp bréfritara — fólks á ólíkum aldri, kvenna jafnt sem karla, víðs vegar að af landinu og með mismunandi stöðu í samfélaginu. Mjög mismikið er raunar vitað um einstaka bréfritara, í sumum tilvikum einungis það sem ráða má af bréfunum sjálfum en í öðrum hefur tekist að afla talsverðra upplýsinga um skrifarana og líf þeirra úr ýmsum heimildum. Safnið geymir nú tæplega 2000 bréf frá næstum 350 bréfriturum. Langflest bréfin eru frá 19. öld, einkum síðari hluta hennar, en u.þ.b. 150 bréf eru frá fyrstu tveimur áratugum 20. aldar, skrifuð af fólki sem flest var fætt á tímabilinu 1840–1890. Í heild eru bréfin í safninu um 1,3 milljónir lesmálsorða (hlaupandi orða) en það eru einingar í texta sem afmarkast af bilum. Safnið í heild er ekki jafnvægt (e. *balanced corpus*) því bréfin eru afar mismörg eftir ritunartíma og ritunarstað, aldri og kyni bréfritara, fjölda bréfa frá hverjum skrifara o.s.frv. Þó má ætla að samsetning safnsins endurspegli að einhverju leyti bréfaskriftir á þessu tímabili, hvernig bréfin dreifast innan þess og hverjir skrifuðu þau en jafnframt hafa tilviljanir og aðstæður ráðið nokkru um varðveislu bréfanna og þar með um það hvaða efniviður er tiltækur til rannsókna nú.

Markmið rannsóknarinnar, að skoða sambandið á milli máls og málnotkunar annars vegar og samfélagslegra aðstæðna og breytinga á þeim hins vegar, kallar á tiltölulega mikla vitneskju um bakgrunn málhafa og nægilegt efni frá hverjum bréfritara. Þess vegna er hér unnið með úrval úr bréfasafninu. Í forgrunni eru fimm einstaklingar sem voru tengdir fjölskylduböndum. Þeir eiga hver um sig allmörg

[3] Haraldur Bernharðsson og Jóhannes Gísli Jónsson lögðu grunn að bréfasafninu. Það varð síðar að öðru megingagnasafni rannsóknarverkefnisins „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ (sjá https://www.arnastofnun.is/is/malbreytingar-og-tilbrigdi-i-islensku-mali-19-old-tilurd-opinbers-malstadals), styrkt af Rannsóknarsjóði 2012–2014 (#120646021-23), og var aukið og endurbætt á vegum þess. Í safninu eru stafrænar ljósmyndir af bréfunum og stafréttar uppskriftir á þeim ásamt tiltækum upplýsingum um bréfin, bréfritara og viðtakendur. Í nokkrum tilvikum hafa útgefendur bréfa sem komið hafa út á bók á síðari árum lagt sínar uppskriftir til safnsins. Frumrit bréfanna eru varðveitt í íslenskum og erlendum söfnum, ekki síst í einkaskjalasöfnum einstaklinga sem lands- eða héraðsskjalasöfn hafa fengið til varðveislu.

bréf í safninu og úr þeim var sett saman úrval bréfa sem myndar kjarna efniviðarins sem rannsóknin byggist á (sjá kafla 3.2). Eftir því sem tilefni þótti til voru fleiri bréf úr safninu skoðuð til samanburðar, t.d. önnur bréf þessara skrifara, bréf frá öðrum einstaklingum, bréf frá tilteknu tímabili eða af ákveðnum landsvæðum. Einnig var gripið til annarra málheimilda, þar á meðal rafræns textasafns úr blöðum og tímaritum frá 19. öld, alls um 1,4 milljónir lesmálsorða, ýmist í heild eða valdra hluta þess.[4] Með því móti var reynt að meta hversu dæmigerðar niðurstöður úr athugun á fjölskyldubréfunum væru miðað við stærri hóp bréfritara og þannig látið reyna á þá túlkun sem virtist blasa við.

3.2 Bréfritarar og viðtakendur

Bréfritararnir sem hér eru í forgrunni eru fimm elstu börn Jóns Jónssonar Borgfirðings (1826–1912). Þau mynda samstæðan hóp einstaklinga á líkum aldri og með sameiginlegan bakgrunn þótt ýmislegt annað greini þau að. Í safninu eru mörg bréf frá hverju þeirra og talsvert mikið er vitað um aðstæður þeirra og lífshlaup (sjá t.d. Sigrúnu Sigurðardóttur 1999, Finn Jónsson 1936 og Guðrúnu Borgfjörð 1947). Bréf þeirra eru því ágætlega fallin til málfélagslegra athugana.

Fjögur systkinanna — Guðrún (f. 1856), Finnur (f. 1858), Klemens (f. 1862) og Guðný (f. 1865) — voru hjónabandsbörn og ólust upp saman en það fimmta, Sigurjóna (f. 1865), var hálfsystir þeirra og hafði ekkert samband við fjölskylduna á uppvaxtarárum sínum. Þrjú elstu börnin voru fædd á Akureyri, þar sem foreldrarnir stofnuðu fyrst heimili, en árið sem yngri alsystirin fæddist fluttist fjölskyldan til Reykjavíkur. Síðar bættust tveir yngri bræður í hópinn en þeir koma ekki við sögu hér. Foreldrarnir voru af fátæku fólki, þau voru fædd í sveit á fyrri hluta aldarinnar og áttu ekki völ á formlegri menntun þótt bæði væru þau bókelsk og námfús. Faðirinn lærði bókband og vann við það framan af en gerðist síðar lögregluþjónn í Reykjavík; meðfram þeim störfum stundaði hann bóksölu og fræðistörf. Móðirin annaðist heimilið og uppeldi barnanna en tók líka að sér að segja öðrum börnum til í lestri. Fjölskyldan var vel bjargálna eftir því

[4] Safnið er afrakstur verkefnisins „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers mál-staðals“ (sjá nmgr. 3) og var annað megingagnasafn þess. Það byggist á úrvali og frekari úrvinnslu texta af Tímarit.is og hefur verið nýtt sem fulltrúi formlegra, ópersónulegra texta, ekki síst til samanburðar við bréfasafnið (sjá nánar um eðlismun þessara gagnasafna hjá Ástu Svavarsdóttur 2017:54–55).

sem þá gerðist hjá alþýðufólki og allir meðlimir hennar tóku þátt í að framfleyta heimilinu eftir því sem aldur og geta leyfði. Í bernsku virðast systkinin hafa notið sömu eða sams konar uppfræðslu hjá foreldrunum sem kenndu þeim snemma að lesa og skrifa og þau höfðu góðan aðgang að bókum á heimilinu. Síðar fengu þau einnig tilsögn í fleiri greinum, t.d. reikningi og dönsku, utan heimilis. Um formlega skólagöngu var ekki að ræða að frátöldum einum vetri Guðrúnar í barnaskóla bæjarins, sem þótti reyndar lélegur á þeim tíma (Finnur Jónsson 1936:14). Alsystkinin fjögur höfðu því öll sama fjölskyldu- og þjóðfélagsbakgrunn og mál þeirra mótaðist í sama umhverfi. Þegar kom fram á unglingsár fór kyn þeirra aftur á móti að hafa áhrif á þá möguleika sem þeim buðust og kröfurnar sem voru gerðar til þeirra. Drengirnir fóru í Lærða skólann og foreldrarnir höfðu mikinn metnað fyrir þeirra hönd og væntingar um að þeir stæðu sig vel í námi. Að loknu stúdentsprófi fóru þeir báðir til háskólanáms í Kaupmannahöfn. Stúlkurnar fengu aftur á móti litla eða enga formlega menntun og því réðu bæði heimilisaðstæður og tíðarandi. Guðrún fékk ágæta uppfræðslu og einnig tilsögn í saumaskap sem hún nýtti sér síðar til tekjuöflunar, m.a. með kennslu, en átti ekki kost á skólavist í Kvennaskólanum þótt áhugann skorti ekki. Aftur á móti beitti hún sér fyrir því síðar að Guðný fengi að fara í skólann og hún stundaði þar nám í einn vetur. Að sama skapi réði kyn miklu um framtíðarstörf og stöðu einstaklinga á þessum tíma. Bræðurnir fengu góð embætti að loknu háskólaprófi, annar í Kaupmannahöfn og hinn á Íslandi, en hlutverk systranna varð fyrst og fremst að sinna búi og börnum, annaðhvort sinna eigin eða annarra. Það kom í hlut Guðrúnar að taka við búsforráðum á æskuheimilinu og uppeldi tveggja yngstu bræðra sinna eftir lát móðurinnar og síðar gerði hún það sama á heimili næstelsta bróður síns þegar hann varð ekkill. Hún giftist ekki, var barnlaus og eignaðist aldrei eigið heimili. Guðný giftist og eignaðist fjölda barna, varð sýslumannsfrú og húsfreyja á stóru sveitaheimili í rúman áratug en fluttist þá aftur með fjölskyldu sinni til Reykjavíkur.

Saga fjölskyldunnar endurspeglar að mörgu leyti nýja tíma á Íslandi. Foreldrarnir voru samhent í því að bæta þjóðfélagsstöðu sína og barna sinna, ekki síst með því að koma sonunum til mennta, og þau eru ágætt dæmi um fólk sem hefur sig upp úr fátækt og tryggir börnum sínum betri hlut en þau höfðu sjálf notið (og eru því það sem á ensku hefur verið kalla *social climbers*). Liður í því var að setjast að í þéttbýli þar sem þau töldu börnin eiga betri möguleika til menntunar

og þar sáu þau fjölskyldunni farborða með ýmiss konar vinnu. Systkinin voru sannkölluð bæjarbörn, öll fædd og uppalin í þéttbýli — á Akureyri og í Reykjavík — og flest ólu þau allan sinn aldur í bæ eða borg. Þau nutu öll góðs af batnandi hag fjölskyldunnar og bættum samgöngum því það gerði þeim kleift að ferðast milli landshluta og landa. Báðar systurnar dvöldu t.d. um tíma í Kaupmannahöfn sem ungar konur sér til hressingar og upplyftingar og þótt þær ættu ekki kost á formlegu námi þar frekar en heima sótti Guðrún sér frekari þekkingu og tilsögn í saumaskap og handavinnu.

Hálfsystirin, Sigurjóna, var laundóttir Jóns Borgfirðings og jafnaldra Guðnýjar. Þrátt fyrir ættartengsl voru aðstæður hennar og lífshlaup ólíkt ævi hinna systkinanna. Hún fæddist í Hrísey um það leyti sem fjölskyldan flutti til Reykjavíkur og virðist hvorki hafa kynnst föður sínum né systkinum fyrr en hún var komin undir tvítugt. Þá var móðir þeirra látin og elstu bræðurnir farnir til náms í Danmörku. Sigurjóna dvaldi einn vetur hjá fjölskyldunni í Reykjavík en virðist hafa haft takmarkað samband við systkini sín að öðru leyti. Hún skrifaðist hins vegar á við föður sinn til dauðadags. Að frátöldum vetrinum í Reykjavík bjó hún alla tíð á ýmsum bæjum við Eyjafjörð. Hún kann að hafa verið hjá móður sinni fyrstu árin[5] en 15 ára er hún skráð í manntali sem fósturdóttir á bæ í Glæsibæjarhreppi og var þar í skjóli fósturmóður sinnar fram á þrítugsaldur þegar hún fór í vinnumennsku í nágrenninu. Hún giftist síðan og eignaðist einn son en þótt fjölskyldan hafi alla tíð fylgst að hafði hún ekki sjálfstæðan búskap og hjónin voru lengstum í húsmennsku á ýmsum bæjum. Sigurjóna hefur augljóslega lært að lesa og skrifa en ólíklegt má telja að hún hafi fengið mikla kennslu umfram það og í fyrsta bréfinu til föður síns 1884, þá tæplega 19 ára, segir hún: „mentun mín til muns og handa er lítil“ (sjá Erlu Huldu Halldórsdóttur 2003:245–256 um lestrar- og skriftarkunnáttu kvenna á 19. öld). Öfugt við hálfsystkini hennar var Sigurjóna sveitastúlka sem fæddist, ólst upp og bjó mestalla ævi á sama landsvæði, fjarri föður sínum og föðurfjölskyldu. Hún bjó allt sitt líf við lítil fjárráð og lét sig t.d. dreyma um það sem ung kona að flytjast til Ameríku en sá aldrei ráð til þess.

Viðtakendur bréfanna voru tveir, faðir systkinanna og elsti bróðir þeirra.[6] Bréfin endurspegla því bæði samskipti milli jafnaldra og á

---

5 Manntal úr Eyjafjarðarsýslu 1870 er glatað.

6 Bréf fjölskyldunnar eru varðveitt í tveimur bréfasöfnum, safni Jóns Jónssonar Borgfirðings (ÍB 95 fol. á handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns) og safni Finns Jónssonar (NkS 4597 4to á handritadeild Konunglega bókasafnsins

milli kynslóða. Í safninu eru bréf frá Guðrúnu og Guðnýju til beggja viðtakendanna en frá hinum systkinunum einungis til annars þeirra. Í úrvalinu sem er kjarni efniviðarins sem hér er byggt á eru ellefu bréf til Finns frá hverju alsystkina hans, alls 33 bréf, og níu bréf til föðurins frá hverri systranna og Finni, alls 36 bréf. *Tafla 1* gefur yfirlit yfir þetta bréfaúrval, alls 69 bréf.

Frá	Til	Fjöldi bréfa	Ritunar-tímabil	Fjöldi lesmáls-orða
Guðrún (f. 1856)	bróður (Finnur)	11	1878–1902	7.687
Klemens (f. 1862)		11	1881–1902	6.824
Guðný (f. 1865)		11	1880–1903	4.174
Guðrún (f. 1856)	föður (Jón Borg-firðingur)	9	1883–1890	5.743
Finnur (f. 1858)		9	1881–1886	7.745
Guðný (f. 1865)		9	1888–1890	3.228
Sigurjóna (f. 1865)		9	1884–1905	2.554
Alls		69	1878–1905	37.955

Tafla 1. Úrval úr bréfasafni: Yfirlit yfir bréfritara, viðtakendur og bréf.

Bréfin voru rituð á næstum aldarfjórðungi milli 1878 og 1905 þótt bréf hvers og eins spanni ekki endilega allt tímabilið. Bréfaskipti systkinanna hófust þegar Finnur fór til náms í Kaupmannahöfn og bréf til föðurins voru skrifuð eftir að systkinin tíndust að heiman, alfarin eða til lengri eða skemmri dvalar annars staðar. Bréfaskipti Sigurjónu við föður hennar hófust eftir að hann varð ekkill. Bréfin eru mjög mislöng eins og sést á fjölda lesmálsorða. Umfangsmest eru bréf Guðrúnar til Finns og bréf hans til föðurins. Skrif Sigurjónu eru minnst að vöxtum. Við val á bréfum var leitast við að taka annars vegar með bréf frá yngri árum systkinanna, þegar þau voru á tvítugs- og þrítugsaldri og enn í heimahúsum eða í námi, og hins vegar bréf sem þau skrifuðu síðar, þegar þau voru orðin ráðsett og búin að marka sér eigin braut í lífinu. Með því móti var hægt að bera saman eldri og yngri skrif hvers og eins ef tilefni reyndist til.

í Kaupmannahöfn). Sum bréfin hafa verið gefin út á prenti (Sigrún Sigurðardóttir 1999) og rannsóknin hefur notið góðs af uppskriftum bréfa úr útgáfunni og af ítarlegum inngangi útgefandans.

3.3 Málbreytur

Í rannsókninni er sjónum beint að sambandinu milli málnotkunar einstaklinga og ytri þátta sem kunna að hafa haft áhrif á hana. Auk einstaklingsbundinna þátta tengjast þessir ytri þættir annars vegar breytingum í samfélaginu með auknum landfræðilegum og félagslegum hreyfanleika, ekki síst þéttbýlismyndun og áhrifum hennar, og hins vegar vaxandi málstöðlun, sérstaklega í ritmáli, og áhrifum hennar á málnotkun almennings í daglegu lífi — í þessu tilviki eins og hún endurspeglast í einkabréfum til náinna ættingja. Í systkinahópnum sem hér er í forgrunni má finna andstæður í kyni og menntun og þeim möguleikum sem hún skapar einstaklingunum (bræður andspænis systrum) en einnig í búsetu, bæði andstæðu milli þéttbýlis og dreifbýlis og milli landshluta (alsystkinin andspænis hálfsysturinni) og hugsanleg áhrif af langdvölum eða búsetu erlendis (bræðurnir, einkum Finnur, andspænis systrunum). Málnotkun systkinanna er hér skoðuð út frá tveimur mjög ólíkum málbreytum sem komu báðar við sögu í umræðum um æskilega notkun og þróun málsins og viðleitni til aukinnar málstöðlunar. Önnur þeirra varðar tilbrigði í beygingarmyndum en hin snýr að orðavali og orðanotkun.

3.3.1 Nútíð eintölu af *hafa*

Fyrri breytan felur í sér tilbrigði í nútíð eintölu framsöguhætti sagnarinnar *hafa* þar sem bæði koma fyrir myndirnar (ég) *hef*, (þú/hann) *hefur* og (ég) *hefi*, (þú/hún) *hefir*. Bæði afbrigðin voru til í fornu máli en *hefi* og *hefir* voru þá ríkjandi munstur og myndirnar *hef* og *hefr* einkum notaðar í skáldskap. Síðar fór dreifing myndanna að riðlast og gömlu skáldskaparmyndirnar tóku að ryðja sér til rúms í málinu almennt, fyrst í 2. og 3. persónu en síðar líka í 1. persónu. Í nútímamáli eru myndirnar *hef* og *hefur* nánast einráðar (sjá nánar Harald Bernharðsson 2017:113 og tilvísanir þar). Í textum frá 19. öld koma allar myndirnar fyrir og rannsóknin beindist að því að skoða nánar notkun þeirra og dreifingu.

Í málfræðiritum frá 19. öld eru nútíðarmyndir eintölu ýmist taldar vera *hefi*, *hefir* eða *hef*, *hefur*, stundum með málsögulegum athugasemdum (sjá yfirlit hjá Atla Jóhannssyni 2015:113–118). Rasmus Rask sýnir t.d. beygingardæmið með gömlu tvíkvæðu *i*-myndunum og notar þær sjálfur en segir jafnframt: „Af *hafa* säges nu ofta i præs. eg hef, þu, hann hefr“ (Rask 1818:297). Aftur á móti segir Halldór

Kr. Friðriksson (1861:57) í málmyndalýsingu sinn: „Sögnin *hafa* beygist í hinni fornu tungunni helzt eptir *kenna* [þ.e. *hefi*, *hefir*] en eptir beygingu þessa orðs í tali nú, er það rjettar talið til 3. flokksins“ og í beygingardæminu sýnir hann *hef* og *hefur* sem nútíðarmyndir sagnarinnar með athugasemdum innan sviga: „(áður *hefi*)“ o.s.frv. Þegar umræða um málnotkun og málþróun fór af stað á fjórða áratug 19. aldar vildu ýmsir halda fram gömlu tvíkvæðu myndunum *hefi* og *hefir*, sérstaklega í ritmáli, og tileinkuðu sér þær. Þetta var þó ekki óumdeilt frekar en ýmis önnur atriði sem athygli beindist að í málumræðu á 19. öld. Jón Thoroddsen var einn þeirra sem virðist hafa tileinkað sér myndirnar *hefi* og *hefir*, t.d. í bréfum, en í endurútgáfu *Pilts og stúlku* 1867, þar sem ýmsu var breytt til samræmis við þann málstaðal sem var í mótun, var myndunum *hef* og *hefur* eigi að síður haldið óbreyttum (Haraldur Bernharðsson 2017:114–115). Það má því gera ráð fyrir að dreifing afbrigðanna í 19. aldar textum sé ekki einungis vitnisburður um stöðuna í þeirri hægfara málþróun sem hafði átt sér stað aldirnar á undan heldur hafi tilburðir til málstöðlunar líka haft áhrif á hana.

3.3.2 Orð af erlendum uppruna

Á síðasta fjórðungi 19. aldar fór dæmum um nýleg aðkomuorð[7] hlutfallslega fjölgandi í íslenskum blöðum, mismikið eftir eðli og einkennum textanna (Ásta Svavarsdóttir 2017:60 o.áfr.), enda voru erlend áhrif almennt og tengsl við önnur mál vaxandi á þessum tíma (sjá kafla 2). Notkun ýmissa orða af erlendum uppruna, sérstaklega nýrra og/eða framandlegra orða, var meðal þess sem málvöndunarmenn á 19. öld beindu spjótum sínum að og segja má að höfnun slíkra orða hafi orðið hluti af málstaðlinum sem þá var í mótun. Þarna voru því tveir andstæðir kraftar að verki, annar líklegur til að ýta undir notkun aðkomuorða og hinn til að vinna gegn henni, og þess vegna er áhugavert að skoða þetta atriði í skrifum sem ætla má að standi nærri daglegu máli. Það verður þó að nálgast það á annan hátt en tilbrigði sem felast í vali milli tveggja eða fleiri hljóð- eða beygingarafbrigða sem hafa sama hlutverk og geta staðið í sama

[7] Hugtakið aðkomuorð (d. *importord*) vísar til allra orða sem eiga rætur í öðru máli án tillits til aldurs þeirra í viðtökumálinu, útbreiðslu og þess hversu vel eða illa þau hafa aðlagast málinu. Það spannar því jafnt gamalgróin og/eða fullaðlöguð tökuorð sem framandorð og slettur og jafnvel erlend orð sem birtast í texta á viðtökumálinu.

umhverfi. Það er ekki gefið að tökuorð eigi sér samheiti og jafnvel þótt svo sé eru dreifingu orða í samheitapari settar annars konar skorður en tilbrigðum á öðrum sviðum málsins, samræðni orða er sjaldnast alger og merking þeirra getur skarast á ólíka vegu. Þetta sést t.d. á samheitum við orðið *hundur* sem gefin eru í *Íslenskri samheitaorðabók* (2012): *futti, garmur, grey, héppi, hvolpur, hvutti, rakki, seppi, voffi; karldýr* [...] — mörg þeirra hafa þrengri merkingu en *hundur* (t.d. *hvolpur*) eða víðari (t.d. *karldýr*), annað notkunarsvið (t.d. *seppi*) o.s.frv. Það eru helst orð með hlutlægt eða a.m.k. skýrt afmarkað merkingarmið sem nálgast það að vera alger samheiti, orðapör eins og *bíll* og *bifreið* eða *högni* og *fress*, og raunar eru slík samheitapör stundum sprottin af hreintunguviðleitni og fela í sér annars vegar tökuorð og hins vegar nýmyndun af íslenskum stofni. Vandinn er aftur á móti sá að jafnvel þótt hægt væri að skilgreina breytur út frá slíkum pörum þyrfti mjög stórt og fjölbreytt gagnasafn til þess að fá nægilega mörg dæmi um orðin, miklu stærra en allt bréfasafnið. Hér verður umfang orða af erlendum uppruna í bréfunum því metið í heild en jafnframt rýnt í einstök orð með tilliti til uppruna þeirra, aldurs eða einkenna. Við afmörkun orðanna var reynt að ná utan um öll orð af erlendum uppruna sem ekki eru heimildir um í íslensku fyrr en á 19. öld, en einnig eldri tökuorð, einkum frá 17. og 18. öld, sem enn voru á einhvern hátt framandleg í íslensku. Þar var einkum horft til orða og orðgerða sem amast var við í málumræðu á 19. öld, t.d. forskeyttra orða eins og *tilskrif* og *forláta* og gamalla tökuorða eins og sagnarinnar *brúka* og atviksorðsins *máski* (eða *máske*). Einungis var tekið tillit til beinna tökuorða en ekki orða sem höfðu fengið útvíkkaða merkingu eða nýtt hlutverk fyrir erlend áhrif. Þannig er t.d. notkun orðsins *maður* sem óákveðins fornafns, sem talin var tilkomin fyrir dönsk áhrif og mikið amast við á 19. öld (sjá t.d. Heimi F. Viðarsson 2019:189–192), ekki meðtalin en hún kom fyrir í bréfum allra systkinanna.

3.4 Aðferðir

Fyrstu stigin í úrvinnslu gagnanna voru vélræn. Notað var textagreiningarforritið *WordSmith* (Scott 2011) til að búa til lista með öllum orðmyndum í bréfunum og þegar þær orðmyndir sem máli skiptu höfðu verið afmarkaðar í listunum voru öll dæmi um þær keyrð út í orðstöðulykli. Þaðan voru gögnin flutt í töflureikni (Excel) til frekari úrvinnslu og flokkunar. Unnið var með öll bréf frá hverjum skrifara í einu skjali nema hvað bréfum Guðrúnar og Guðnýjar var haldið

aðgreindum eftir viðtakanda. Alls var því unnið með sjö skjöl fyrir hvora málbreytu (sbr. *Töflu 1*), óviðkomandi dæmi voru grisjuð frá og þau sem eftir stóðu skoðuð og greind bæði megindlega og eigindlega. Gögnin eru of takmörkuð til að standa undir tölfræðilega marktækum niðurstöðum, sérstaklega þegar búið er að greina þau í sundur eftir bréfriturum, viðtakendum og jafnvel ritunartíma. Af þeim sökum var ekki farið út í flókna tölfræðilega útreikninga. Niðurstöðurnar eru birtar sem rauntölur um dæmafjölda og einnig sem einfaldar hlutfallstölur til að draga fram meginlínur í gögnunum og auðvelda samanburð. Þær verður að líta á sem vísbendingar um líkindi eða innbyrðis mun milli bréfa eða bréfritara og fara mjög gætilega í að draga almennar ályktanir af þeim.

Sögnin *hafa* er algeng í textunum og dæmi um nútíðarmyndir hennar í eintölu framsöguhætti því nægilega mörg til að gefa hugmynd um hvort og þá hvaða tilbrigði koma fram í skrifum bréfritaranna. Farið er með tilbrigðin sem breytur, ýmist einstakar beygingarmyndir (*hef* : *hefi* í 1. p. og *hefur* : *hefir* í 2./3. p.) eða munstrin í heild (*hef*/*hefur* : *hefi*/*hefir*). Dreifingin er sýnd með hlutfallslegri tíðni afbrigðanna. Það þýðir að ef fundist hafa tíu dæmi um 1. persónu sagnarinnar í bréfum tiltekins bréfritara og þrjú þeirra eru um myndina *hefi* þá er hlutfallsleg tíðni hennar í þeim 30%.

Hitt atriðið sem skoðað var, notkun orða af erlendum uppruna og umfang þeirra í bréfunum, verður að nálgast með öðrum hætti eins og áður segir (sbr. 3.3.2). Hér er farin sú leið að meta umfang þeirra í heild með því að reikna út hversu stór hluti dæmi um slík orð er af heildarfjölda lesmálsorða í bréfunum. Þessi aðferð á sér fyrirmyndir í eldri rannsóknum á umfangi aðkomuorða (Selback og Sandøy (ritstj.) 2007:22–23, Ásta Svavarsdóttir 2017:60–67) og hún dugir vel við samanburð milli bréfritara. Það var ekki vandalaust að afmarka orðin og þótt leitast hafi verið við að fylgja ákveðnum viðmiðum, t.d. um aldur orðanna í íslensku og formleg einkenni þeirra, var valið samt talsvert huglægt. Reynt var að gæta innra samræmis og það ætti því ekki að hafa áhrif á heildarmyndina þótt einstök tilvik kynnu að vera umdeilanleg. Eitt álitamál er vert að nefna sérstaklega: Erlend heiti af ýmsu tagi (mannanöfn, staðarnöfn, bókartitlar o.fl.) koma oft fyrir í bréfunum og þau voru afmörkuð og talin eins og önnur orð af erlendum uppruna. Þeim var hins vegar sleppt í niðurstöðunum sem birtar eru hér á eftir til samræmis við það sem gert hefur verið í fyrri rannsóknum (Ásta Svavarsdóttir 2017) svo þær yrðu samanburðarhæfar við niðurstöður þeirra. Við mat á aldri orða eða

orðliða var stuðst við *Íslenska orðsifjabók* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989) og Ritmálssafn Orðabókar Háskólans (=ROH).

4 Máltilbrigði í félagsmálfræðilegu ljósi

4.1 Tilbrigði í nútíð sagnarinnar hafa

Ljóst var frá upphafi að á 19. öld komu bæði fyrir myndirnar *hef* og *hefur*, *hefi* og *hefir* í nútíð eintölu af sögninni *hafa*. Áður en farið var að líta á dreifingu þeirra hjá einstökum bréfriturum var hún skoðuð í bréfasafninu í heild, þ.e. í öllum bréfum frá 19. öld, og þar reyndust myndirnar *hef* og *hefur* vera ríkjandi, samanlagt 78% af eintölumyndum sagnarinnar. Það samræmist ágætlega áðurnefndri fullyrðingu Halldórs Kr. Friðrikssonar (1861) um að þær væru ríkjandi í talmáli (sjá 3.3.1). Í blöðum og tímaritum frá sama tíma er dreifingin jafnari og þar hafa myndirnar *hefi* og *hefir* vinninginn, þær eru samanlagt notaðar í 59% tilvika. Þetta gæti bent til þess að áhrifa frá málumræðu samtímans gætti frekar í formlegum og útgefnum textum en í einkaskrifum og áþekkur munur hefur komið fram varðandi önnur umdeild atriði (Ásta Svavarsdóttir 2017:55–59; Heimir F. Viðarsson 2019:77–78, 85–86). Með þessar niðurstöður í huga verður nú rýnt í dreifingu afbrigðanna í bréfaúrvali systkinanna og víðar með tilliti til félagsmálfræðilegra þátta sem kynnu að hafa haft áhrif á hana.

Í heild reyndust vera tæplega fjögur hundruð dæmi um nútíðarmyndir sagnarinnar í úrvalinu af bréfum systkinanna og af þeim eru 73% *hef*/*hefur*. Það er nokkru lægra hlutfall en í bréfasafninu í heild eins og fram kom að ofan. Til frekari samanburðar var einnig litið á öll bréf sem þar eru frá nokkurn veginn sama tímabili og bréf systkinanna (1880−1905) og í þeim var hlutfall *hef*/*hefur* 82%. Samanlagt eru því myndirnar *hefi* og *hefir* hlutfallslega algengari í bréfaúrvalinu frá systkinunum en í málnotkun almennt á sama tíma eins og hún birtist í bréfasafninu. *Tafla 2* sýnir tíðni og dreifingu nútíðarmyndanna eftir bréfriturum og viðtakendum miðað við að þarna séu tvö beygingarmunstur á ferðinni.

Frá	**Til**	***hef/hefur***		***hefi/hefir***	
Guðrún	bróður (Finns)	55	100%	0	0%
Klemens		63	88%	9	13%
Guðný		32	84%	6	16%
Alls til bróður		**150**	**91%**	**15**	**9%**
Guðrún	föður (Jóns Borgfirðings)	78	99%	1	1%
Finnur		36	32%	77	68%
Guðný		19	86%	3	14%
Sigurjóna		5	33%	10	67%
Alls til föður		**138**	**60%**	**91**	**40%**

Tafla 2. Dreifing beygingamunstranna *hef/hefur* og *hefi/hefir* í bréfum fimm systkina til bróður þeirra og föður.

Í heild eru mun meiri tilbrigði í bréfum til föðurins en bróðurins. Þetta gæti við fyrstu sýn bent til þess að viðtakandinn hefði áhrif á dreifinguna en þegar nánar er að gætt kemur í ljós að munurinn skýrist fyrst og fremst af fyrirferð *hefi/hefir* í bréfum Finns og Sigurjónu og það munstur er raunar ríkjandi í þeirra bréfum öfugt við bréf hinna systkinanna þriggja. Ekki er hægt að bera bréf þeirra til föður síns saman við bréf til systkinis en hins vegar má sjá að í bréfum Guðrúnar og Guðnýjar er óverulegur munur eftir því hver viðtakandinn er. Mismunandi dreifing virðist því fremur tengjast bréfriturum en viðtakendum og hér á eftir verður því sjónum beint að skrifurunum, óháð því hverjum bréfin voru ætluð.

Í beygingarþróun sagnarinnar hefur verið gert ráð fyrir þremur stigum (í óbundnu máli): A. *hefi*, *hefir*; B. *hefi*, *hefur*; C. *hef*, *hefur* (sjá 3.3.1; sbr. líka Harald Bernharðsson 2017:113). Hér á eftir er því litið á hverja beygingarmynd fyrir sig til þess að ná líka til blandaðra beygingarmunstra þótt ekki hafi þótt ástæða til að gera greinarmun á 2. og 3. persónu. *Tafla 3* sýnir hlutfallslega dreifingu myndanna hjá hverjum bréfritara.

Bréfritari	1. persóna			2. og 3. persóna		
	Dæmafj.	*hef*	*hefi*	Dæmafj.	*hefur*	*hefir*
Guðrún	56	98%	2%	78	100%	0%
Klemens	37	76%	24%	35	100%	0%
Guðný	16	56%	44%	44	95%	5%
Sigurjóna	3	67%	33%	12	25%	75%
Finnur	59	32%	68%	54	31%	69%
Alls	**171**	**66%**	**34%**	**223**	**78%**	**22%**

Tafla 3. Hlutfallsleg dreifing beygingarmyndanna *hef* og *hefi* (1. pers.), *hefur* og *hefir* (2. og 3. persóna) í bréfum fimm systkina til bróður og/eða föður.

Niðurstöðurnar í *Töflu 2* sýndu að á heildina litið væru *hef*/*hefur* ríkjandi í bréfum systkinanna en í *Töflu 3* má sjá að dreifing afbrigðanna *hef* og *hefi* annars vegar og afbrigðanna *hefur* og *hefir* hins vegar er ekki sú sama og að hlutfall *hefi* í 1. persónu er nokkru hærra (34%) en hlutfall *hefir* í 2. og 3. persónu (22%). Tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* eru mjög mismikil í bréfum systkinanna. Þau eru nánast engin í bréfum Guðrúnar sem notaði myndirnar *hef* og *hefur* með aðeins einni undantekningu í 1. persónu. Meiri tilbrigði eru hjá Klemens og Guðnýju en þau eru fyrst og fremst í 1. persónu þar sem þau notuðu *hefi* í talsverðum mæli þótt myndin *hef* hafi yfirhöndina; myndin *hefir* (2./3. pers.) kemur aftur á móti lítt eða ekki fyrir hjá þeim. Mest tilbrigði eru í bréfum Sigurjónu og Finns, þau koma fram í öllum persónum en munstrið er ekki það sama. Í bréfum Sigurjónu er *hef* algengari í 1. persónu (67%) og hlutföll myndanna áþekk því sem er hjá Guðnýju og Klemens en aftur á móti er *hefir* ríkjandi í 2. og 3. persónu (75%). Hér er þess að gæta að langfæst dæmi eru í hennar bréfum og 1. persónudæmin eru bara þrjú. Það eru því mjög fá dæmi á bak við hlutfallstölurnar og því hætt við því að niðurstöðurnar séu tilviljunarkenndari en hjá hinum systkinunum. Hjá Finni er dreifing afbrigðanna önnur en hjá Sigurjónu því hann notar bæði *hefi* og *hefir* tvisvar sinnum oftar hlutfallslega en myndirnar *hef* og *hefur* og sýnir lítinn sem engan mun eftir persónum.

Hvernig ber að túlka þennan mun í máli systkinanna? Í fljótu bragði er erfitt að greina skýrar andstæður í niðurstöðunum, t.d. eftir kyni bréfritara, menntun þeirra og stöðu, búsetu eða uppruna. Það er nærtækt að skýra útkomuna hjá Finni með áhrifum málstöðlunar — hann var háskólastúdent og síðar háskólakennari og því líklegur bæði til að þekkja vel málumræðu samtímans og taka mið af henni

í skrifum sínum. Það sama á þó við um Klemens og jafnvel að einhverju leyti Guðnýju. Tilbrigðaleysi í bréfum Guðrúnar, sem öfugt við systkini sín naut nær engrar formlegrar skólagöngu, gæti stafað af því að myndirnar *hef* og *hefur* hafi verið (næstum) einráðar í máli hennar almennt, í skrifum jafnt og tali, þótt ekki sé hægt að útiloka að þarna sé um meðvitað val að ræða. Áhrif málstöðlunar eru aftur á móti ólíkleg í tilviki Sigurjónu sem auk Finns sýnir mest tilbrigði í bréfunum. Hún hafði ekki notið neinnar formlegrar menntunar og það er vandséð eftir hvaða leiðum hugmyndir um æskilega málnotkun hefðu ratað til hennar. Það er því nauðsynlegt að rýna betur í gögnin, einkum niðurstöðurnar hjá Finni og Sigurjónu, og bera þau saman við önnur gögn og heimildir.

Nánari skoðun á bréfum Finns leiddi í ljós áhugaverðan mun á nútíðarmyndum *hafa* í eldri og yngri bréfum í úrvalinu: Á háskólaárum hans voru myndirnar *hefi* og *hefir* næstum allsráðandi í bréfunum (99%) en síðar urðu myndirnar *hef* og *hefur* ríkjandi (92%). Frekari gögn styðja þetta. Fyrstu árin í Kaupmannahöfn (1878–1880) skrifaði hann fjölda bréfa til móður sinnar. Mæðginin voru náin og bréfin eru almennt persónulegri en þau sem hann skrifaði föður sínum. Eigi að síður eru myndirnar *hefi* og *hefir* líka ríkjandi í þeim (96%) svo Finnur virðist almennt hafa notað þær myndir í persónulegum skrifum á yngri árum. Einnig var gerð lausleg athugun á útgefnum skrifum hans frá ólíkum tímum, einkum blaðagreinum, og þar kom í ljós svipað munstur og í bréfunum:[8] Í efni frá árunum upp úr 1880 voru myndirnar *hefi* og *hefir* ráðandi (92%) en eftir 1900 voru *hef* og *hefur* aftur á móti einráðar. Finnur virðist því hafa verið hallur undir myndirnar *hefi* og *hefir* á skólaárum sínum, a.m.k. í ritmáli, en söðlað um að námi loknu og farið að nota *hef* og *hefur* í skrifum sínum eins og hann hefur trúlega alltaf gert í tali. Hann segir enda sjálfur síðar á ævinni (Finnur Jónsson 1914:34–35): „**hafa**, nút. hef, hefur eða hefi, hefir; [...] nú er ætíð sagt hef, hefur, og er rjett að það ráði.“ Þetta bendir eindregið til þess að hann hafi breytt notkun sinni meðvitað og það virðist því óhætt að fullyrða að málstöðlun hafi ráðið vali hans þótt staðallinn sem hann fylgdi hafi breyst frá einum tíma til annars. Hann hagaði því máli sínu á síðari árum eins og Guðrún sem alla

[8] Eldri skrif Finns sem skoðuð voru: Greinin „Um íslenzka tungu“ í Skuld 2. ágúst (bls. 74–75) og 18. ágúst 1882 (bls. 79–80) og hluti af greininni „Um hinn lærða skóla á Íslandi“ í Andvara 1883 (bls. 97–103 og 130–135). Yngri skrif: Greinar í Þjóðólfi 12. október 1901 og 21. mars 1902 ásamt formála að *Orðakveri* (Finnur Jónsson 1914).

tíð hélt fast við myndirnar *hef* og *hefur* í skrifum sínum, sennilega í samræmi við sitt daglega mál.

Tvennt kemur til greina við túlkun niðurstaðnanna hvað varðar Klemens og Guðnýju: Dreifingin gæti bent til þess að tilbrigðin séu leifar af áðurnefndu millistigi í beygingarþróuninni en þá hefði mátt búast við að þess gætti líka hjá Guðrúnu. Þess vegna er líklegra að þær séu merki um áhrif málstöðlunar þótt hún hafi gengið miklum mun skemmra en hjá Finni. Samanburður á eldri og yngri bréfum þeirra sýnir reyndar þróun í átt til aukinnar notkunar á myndunum *hefi* og *hefir*. Í bréfunum sem Klemens skrifaði Finni á árum sínum í Lærða skólanum eru engin dæmi um þær en í bréfum rituðum um og upp úr aldamótum, þegar hann sat á alþingi og var orðinn sýslumaður, bæjarfógeti og heimilisfaðir á Akureyri, notaði hann þær í 35% tilvika. Guðný notaði *hefi* og *hefir* samanlagt í 8% tilvika í eldri bréfum til föður síns og Finns en í þeim yngri er hlutfall þeirra talsvert hærra (24%). Hún er eina systirin sem fékk formlega menntun með veru sinni í Kvennaskólanum veturinn 1881–1882 og þótt skólaganga hennar hafi verið æði stutt í samanburði við bræðurna kann hún að hafa haft áhrif á hugmyndir hennar og málnotkun. Yngri bréfin skrifaði hún sem margra barna móðir og húsmóðir á stóru sýslumannsheimili. Þau voru því bæði, Klemens og Guðný, komin í embættismannastétt á Íslandi á ritunartíma yngri bréfanna í úrvalinu og staða þeirra kann að hafa ýtt undir notkun orðmynda sem þóttu æskilegri í ritmáli, a.m.k. að mati sumra málsmetandi manna, þótt þær yrðu aldrei ríkjandi í bréfum þeirra.

Eins og áður sagði voru tiltölulega fá dæmi í bréfaúrvalinu frá Sigurjónu, miklum mun færri en í bréfum hinna systkinanna. Í bréfasafninu eru þó fleiri bréf frá henni, alls 23 bréf (að úrvalinu meðtöldu), öll til föður hennar, og í þeim eru 57 dæmi um nútíð eintölu af *hafa*. Afbrigðin *hefi* og *hefir* eru samanlagt 63% af dæmunum og hvor mynd um sig hefur líka vinninginn: Í 1. persónu er *hefi* notuð í 53% tilvika (9 af 17 dæmum) og *hefir* er 68% dæma um 2. og 3. persónu (17 af 30 dæmum). Aukinn efniviður staðfestir því þá niðurstöðu (sjá *Töflu 2*) að í máli Sigurjónu hafi verið veruleg tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* og að hún hafi notað afbrigðin *hefi* og *hefir* í ríkari mæli en hin systkinin að frátöldum Finni á yngri árum. Notkun Finns má sennilega rekja til meðvitaðrar málstöðlunar en sú skýring virkar ekki trúlega í tilviki Sigurjónu. Hjá henni virðist liggja beinast við að telja að tilbrigðin í bréfunum endurspegli einfaldlega tilbrigði í daglegu máli hennar. Ef svo er gæti munurinn á milli Sigurjónu og

hinna systkinanna bent til mismunandi útbreiðslu og dreifingar afbrigðanna eftir landshlutum því öfugt við hálfsystkini sín var Sigurjóna fædd og uppalin norðanlands og bjó þar mestalla ævi. Það er a.m.k. ómaksins vert að skoða þann möguleika nánar með því að bera Sigurjónu saman við aðra bréfritara af svipuðum slóðum.

Nærtækt var að bera Sigurjónu saman við móður hálfsystkina hennar, Önnu Guðrúnu Eiríksdóttur (1828–1881), sem var alin upp á svipuðum slóðum og bjó þar fram undir fertugt. Í bréfum hennar til Finns eru 61% dæma um nútíðarmyndirnar *hefi* og *hefir* samanlagt, áþekkt hlutfall og hjá Sigurjónu. Hjá báðum er myndin *hefir* ríkjandi í 2. og 3. persónu (67% í öllum bréfum Sigurjónu og 78% hjá Önnu Guðrúnu). Í 1. persónu eru *hef* og *hefur* ámóta algengar í bréfum Sigurjónu en hjá Önnu Guðrúnu er myndin *hef* greinilega ríkjandi (78%). Þess má geta að bréf hennar eru miklum mun meiri að vöxtum en bréf Sigurjónu og að sama skapi eru fleiri dæmi um nútíð sagnarinnar að baki hlutfallstölunum (alls 242).

Líkindi í notkun þessara tveggja norðlensku kvenna á nútíðarmyndum sagnarinnar *hafa* í samanburði við hina málhafana gætu bent til þess að útbreiðsla afbrigðanna *hefi* og *hefir* hafi að einhverju leyti verið landshlutabundin. Það þótti því áhugavert að skoða hvort greina mætti slíkan mun á dreifingu þeirra í bréfasafninu í heild. Ákveðið var að athuga þetta með því að bera saman öll bréf skrifuð annars vegar af fólki af Norðurlandi (Eyjafirði og Suður-Þingeyjarsýslu) og hins vegar af Suðvesturlandi (frá Árnessýslu vestur í Borgarfjörð). Fljótlega kom í ljós að efniviðurinn í bréfasafninu dreifist mjög mismunandi eftir landshlutum og grundvöllur slíks samanburðar því ekki eins og best væri á kosið. Af suðvestanverðu landinu voru bæði færri bréf og færri bréfritarar (127 bréf frá 23 skrifurum) en af Norðurlandi (226 bréf frá 61 skrifara)[9] jafnvel þótt afmörkun fyrrnefnda svæðisins væri höfð rúm. Fjöldi dæma um nútíðarmyndir *hafa* í eintölu á svæðunum tveimur var að sama skapi mismikill (270 á móti 860). Á heildina litið reyndust myndirnar *hef* og *hefur* vera ríkjandi á báðum svæðunum en hlutur *hefi* og *hefir* var líka allnokkur, meiri á norðanverðu landinu (27%) en suðvestan til (15%). Dreifing afbrigðanna er sýnd í *Töflu 4*.

[9] Uppruni miðaðist við upprunaslóðir bréfritara eins og þær eru skráðar í gagnasafninu. Ef þær upplýsingar vantaði en fæðingarstaður bréfritara og ritunarstaður bréfs voru í sama landshluta var það talið jafngilt. Bréfum sem rituð voru erlendis og bréfum frá börnum Jóns Borgfirðings, þ.e.a.s. þeim bréfriturum sem eru í forgrunni í rannsókninni, var sleppt.

Landshluti	1. persóna			2. og 3. persóna		
	Dæmafj.	*hef*	*hefi*	Dæmafj.	*hefur*	*hefir*
Norðurland	378	70%	30%	429	76%	24%
Suðvesturland	143	73%	27%	180	93%	7%

Tafla 4. Tilbrigði í nútíð sagnarinnar *hafa* eftir landshlutum. Norðurland = Eyjafjarðar- og Suður-Þingeyjarsýsla. Suðvesturland = Árnes-, Gullbringu-, Kjósar- og Borgarfjarðarsýsla.

Í báðum landshlutum er hlutfall afbrigðisins *hefi* í 1. persónu talsvert algengara en myndarinnar *hefir* í 2. og 3. persónu. Jafnframt eru þessar myndir báðar notaðar meira á Norðurlandi en á Suðvesturlandi. Munurinn er sérstaklega mikill í 2. og 3. persónu þar sem *hefir* er hlutfallslega sjaldan notuð suðvestanlands (í 13 af 180 tilvikum) en 1. persónumyndin *hefi* er aftur á móti talsvert útbreidd í báðum landshlutum og þar er munurinn á norðan- og suðvestanverðu landinu ekki stórvægilegur. Niðurstöðurnar benda því til þess að *hefi* og *hefir* hafi almennt staðið styrkari fótum fyrir norðan en sunnan og á Suðvesturlandi voru aðallega dæmi um 1. persónumyndina *hefi*, hugsanlega sem leifar af eldra beygingarmunstri. Eigi að síður reyndist verulegur munur á milli einstaklinga, bæði norðan- og suðvestanlands, þegar rýnt er í gögnin þótt erfitt sé að koma auga á skýr munstur í dreifingunni, m.a. vegna þess að oft eru dæmi frá hverjum bréfritara of fá til að leiða slíkt í ljós. Samanburðurinn við bréf Önnu Guðrúnar og samanburður milli landshlutanna gefa þó ákveðna vísbendingu um að tilbrigðin í bréfum Sigurjónu og tíðni afbrigðanna *hefi* og *hefir* í þeim kunni að skýrast af upprunaslóðum hennar og búsetu á Norðurlandi.

Af niðurstöðunum sem kynntar hafa verið í þessum kafla má ráða að á 19. öld voru talsverð tilbrigði í nútíðarmyndum sagnarinnar *hafa*, bæði frá einum einstaklingi til annars og í skrifum eins og sama einstaklings. Þær benda líka til þess að dreifingu myndanna, sérstaklega notkun myndanna *hefi* og *hefir*, megi rekja til tveggja ólíkra áhrifaþátta. Annars vegar hafi viðleitni til málstöðlunar ýtt undir notkun þeirra, a.m.k. í ritmáli, þar sem margir hylltust til að taka eldri myndir fram yfir yngri, jafnvel þegar þær síðarnefndu voru orðnar ríkjandi í samtímatalmáli. Þetta virðist eiga við um Finn á yngri árum og í bréfum hans er tæplega hægt að tala um eiginleg tilbrigði því hann breytir notkun sinni nokkuð skyndilega, að því er best verður séð meðvitað, og fer að nota *hef* og *hefur* í stað *hefi* og *hefir*. Hins

vegar virðist notkun myndanna *hefi* og *hefir* geta verið leifar af eldra málstigi og á heildina litið sýnist útbreiðsla þeirra hafa verið meiri á Norðurlandi en suðvestanlands og dreifingin því að einhverju leyti landshlutabundin. Það gæti skýrt veruleg tilbrigði í bréfum Sigurjónu sem ól mestallan sinn aldur í Eyjafirði, öfugt við hálfsystkini hennar — tilbrigðin voru þá í hennar tilviki sprottin af því máli sem hún ólst upp við fremur en tilburðum til að fylgja málstaðli.

4.2 Notkun orða af erlendum uppruna

Meðal þess sem mest var amast við í málumræðu á 19. öld voru atriði sem talið var að rekja mætti til erlendra — ekki síst danskra — áhrifa. Þar voru aðkomuorð fyrirferðarmest og jafnvel má halda því fram að andstaða gegn þeim hafi orðið veigamikill þáttur þess málstaðals sem var að mótast á 19. öld og í byrjun þeirrar tuttugustu. Samhliða var sú hefð fest í sessi að leitast við að þýða erlend hugtök eða smíða ný orð af innlendum stofni í stað þess að nota orð af erlendum uppruna, meira eða minna aðlöguð að íslenskum rithætti og beygingum. Þetta hefur haft áhrif á íslenska málnotkun, sérstaklega á opinberum vettvangi, fram til þessa dags (sjá t.d. Ara Pál Kristinsson 2017:134–136, 142–144). Hugmyndir manna á 19. öld birtast t.d. í blaðagrein eftir einn bréfritaranna sem hér eru í forgrunni, þá háskólastúdent í Kaupmannahöfn:

> Á Íslandi eða öllu heldur í Reykjavík hefir in síðustu ár verið að myndast ný stefna í ritmáli voru [...] Þessi stefna kemur fram í þremur myndum, sem allar eru þó eitt: annaðhvort svo, að menn eru farnir að venja sig á að hafa útlenzk orð og orðatiltæki, eða í annan stað að þýða útlenzk orð orðrjett og enda stafrjett, í stað þess að hugsa hugmyndirnar á íslenzku, og mynda orðin þar eftir [...] eða í þriðja stað að hafa útlenzkt orðalag og orðaskipun.
>
> (Finnur Jónsson 1882:74)

Með orðunum „að þýða útlenzk orð orðrjett og enda stafrjett“ virðist Finnur allt eins eiga við aðlögun orða af erlendum uppruna og eiginlegar tökuþýðingar því meðal dæma sem hann nefnir um þessa „stefnu“ eru t.d. *stimpill*, *upplýsing*, *pólitík* og *spekulatiónir*.

Í ljósi slíkra hugmynda er forvitnilegt að kanna umfang og eðli orða af erlendum uppruna í málnotkun systkinahópsins. Fyrst verður

litið á umfang aðkomuorða í bréfum systkinanna, bæði í heild og hjá einstökum bréfriturum, og síðan verður litið nánar á orðin sem þau nota m.t.t. einkenna þeirra og uppruna. Rannsóknin á umfangi orðanna beinist að þessum hluta orðaforðans í heild fremur en að einstökum orðum eins og lýst var í 3.3.2. Umfangið er metið út frá hlutfallslegri tíðni slíkra orða í textunum í heild og niðurstöðurnar birtar sem fjöldi dæma um aðkomuorð á hver 1.000 lesmálsorð.

Alls reyndust vera rúmlega 650 dæmi um aðkomuorð í bréfunum í heild og hlutfall þeirra rúmlega 17 af hverjum 1.000 orðum. Til upprifjunar voru bréfin 69 talsins, níu frá hverjum bréfritara til Finns og ellefu til Jóns Borgfirðings. Yfirlit yfir niðurstöðurnar má sjá í *Töflu 5*.

			Orð af erlendum uppruna	
Bréfritari	**Viðtak-andi**	**Heildarfjöldi lesmálsorða**	**Fjöldi dæma (lesmálsorða)**	**Fjöldi dæma pr. 1.000 lesmálsorð**
Klemens	bróðir (Finnur)	6.824	133	19,5
Guðrún		7.687	110	14,3
Guðný		4.174	87	21,0
Alls til bróður		18.685	330	17,7
Finnur	faðir (Jón Borg-firðingur)	7.745	165	21,3
Guðrún		5.743	94	16,4
Guðný		3.228	34	10,5
Sigurjóna		2.554	29	11,4
Alls til föður		19.270	322	16,7

Tafla 5. Orð af erlendum uppruna í bréfum fimm systkina til bróður þeirra og föður. Fjöldi dæma og hlutfall þeirra af heildarfjölda lesmálsorða miðað við hver 1.000 orð.

Dæmi um aðkomuorð eru í heild hlutfallslega heldur fleiri í bréfum systkinanna til Finns en til föður þeirra. Sá munur er líka greinilegur í bréfum Guðnýjar, hún notar mikið fleiri aðkomuorð í bréfum til bróður síns en föður, en Guðrún notar aftur á móti hlutfallslega oftar slík orð í bréfum til föður síns en til Finns. Niðurstöðurnar geta því tæplega talist benda til þess að viðtakandi bréfanna skipti miklu máli varðandi notkun aðkomuorða, a.m.k. ekki í bréfaskiptum náinna ættingja, og í framhaldinu verður einkum litið til bréfritaranna og þeir bornir saman innbyrðis, líkt og gert var í kafla 4.1. Sautján af hverjum þúsund orðum virðist ekki ýkja hátt hlutfall en það er þó rúmlega fjórum sinnum hærra en í textum úr landsmálablöðum frá svipuðum tíma, þ.e.a.s. árunum 1875 og 1900, þar sem aðkomuorð

voru 3,7 af hverjum 1.000 lesmálsorðum (Ásta Svavarsdóttir 2017:60–61). Ef marka má mun á annars vegar talmáli eða óformlegu ritmáli og hins vegar formlegum útgefnum ritmálstextum í nútímamáli (Ásta Svavarsdóttir 2004) þarf þessi munur á 19. aldar einkabréfum og blaðatextum reyndar ekki að koma á óvart.

Tafla 6 sýnir að nokkru leyti það sama og taflan á undan nema þar er horft fram hjá viðtakanda. Auk dæmafjölda eru sýndar niðurstöður um orðafjölda, þ.e.a.s. hversu mörg uppflettiorð eða lemmur koma fyrir í dæmasafninu, og hversu mörg dæmanna eru í raun erlend orð, þ.e.a.s. orð sem eru rituð í sinni upprunalegu mynd og bréfritarar fara að öllu leyti með sem útlend og virðast líta á sem slík. Þessi dæmi eru þarna dregin út úr heildardæmasafninu en eru líka talin með í fremsta dálkinum. Samtalan í næstaftasta dálki er ekki summan af orðafjöldanum í bréfum einstakra bréfritara því orðanotkun þeirra skarast nokkuð vegna þess að tveir eða fleiri nota sömu aðkomuorð í bréfum sínum.

Bréfritari	**Orð af erlendum uppruna**			
	Fjöldi dæma (lesmálsorð)	**Fjöldi dæma pr. 1.000 lesmálsorð**	**Fjöldi orða (lemmur)**	**Erlend orð (lesmálsorð)**
Finnur	165	21,3	121	35
Klemens	133	19,5	94	36
Guðný	121	16,4	77	0
Guðrún	204	15,2	93	2
Sigurjóna	29	11,4	16	0
Alls	**652**	**17,2**	**335**	**73**

Tafla 6. Orð af erlendum uppruna í bréfum fimm systkina: Fjöldi dæma um aðkomuorð, hlutfall dæma um slík orð af hverjum 1.000 orðum í bréfunum, fjöldi uppflettiorða (lemma) og fjöldi dæma um þann hluta orðanna sem telja má erlend (fremur en tökuða framandorð).

Í *Töflu 6* er bréfriturum raðað eftir umfangi aðkomuorða í bréfum þeirra þannig að sá sem notar slík orð hlutfallslega mest er efstur og sú sem gerði það minnst neðst. Athyglisvert er að þarna skilur allskýrt á milli bræðra og systra auk þess sem hálfsystirin Sigurjóna notar síst allra orð af erlendum uppruna hvort sem litið er á eiginlegan dæmafjölda eða hlutfall þeirra af textanum. Í bréfum bræðranna samanlagt er hlutfall dæma um aðkomuorð því sem næst 20 af hverjum þúsund lesmálsorðum en fjórðungi færri — u.þ.b. 15 — í bréfum systranna. Þeir nota líka fleiri orð en systurnar og hvert orð þar með sjaldnar:

að meðaltali nota þeir hvert orð 1,4 sinnum en þær á bilinu 1,6–2,2 sinnum (reiknað sem hlutfall á milli dæmafjölda og orðafjölda). Auk þess nota bræðurnir frekar orð sem eru beinlínis útlensk en slík orð koma aftur á móti varla fyrir í bréfum systranna. Þeir sletta m.ö.o. meira en þær, nærri 24% dæmanna hjá þeim eru erlend orð en innan við 1% í bréfum systranna.

En hvaða aðkomuorð eða hópa orða nota systkinin og má greina mun á því hvers konar orð er um að ræða? Er m.ö.o. ekki einungis munur á umfangi orðanna heldur einnig á eðli þeirra og einkennum?

Í *Töflu 6* sést að bræðurnir nota nokkuð af útlendum orðum en systurnar lítt eða ekki. Þetta eru svokölluð kóðavíxl (e. *code switching*), þ.e.a.s. orð eða frasar úr máli sem fólki er tiltækt og það grípur til þegar það er að tala eða skrifa annað mál, oftast eigið móðurmál. Þetta er frekar augljóst þegar um frasa eða jafnvel lengri textabrot er að ræða en aftur á móti eru skil milli kóðavíxla sem fela í sér stök orð og tökuorða (e. *lexical borrowings*) óljósari og erfitt að greina örugglega þar á milli (sjá t.d. Winford 2003:107–108) þótt hér hafi verið gerð tilraun til að aðgreina þau til þess að skerpa myndina. Orð sem greind eru sem „erlend“ — og eru um leið hlutmengi í „orðum af erlendum uppruna“ í töflunni — eiga það sameiginlegt að hafa ekki aðlagast íslensku, halda t.d. erlendum rithætti og fá ekki íslenskar beygingarendingar í samræmi við stöðu sína í setningum. Í bréfum Finns, sem bjó í Kaupmannahöfn frá 1878 til æviloka, er fyrst og fremst um að ræða dönsk orð. Þau koma aðallega fyrir í tilvitnunum til danskra rita eða manna, yfirleitt auðkenndum með gæsalöppum, t.d. vísar hann beint til umsagna kennara sinna þegar hann segir frá frammistöðu sinni í prófum. Auk þess notar hann einstöku erlend orð í frásögnum af lífi sínu í Danmörku, t.d. um mat, drykk og gjafir þegar hann lýsir brúðkaupi sínu fyrir föðurnum, t.d. *champignon* ‘sveppir’ og *chaiselongue* ‘sessalón’ (í sviga aftan við orðið *sófi*), og loks bregður fyrir hjá honum danska orðatiltækinu *fanden gale mig*. Erlend orð í bréfum Klemensar standa frekar stök inni í íslensku samhengi og hann notar latnesk orð, sérstaklega í bréfum skrifuðum á árum hans í Lærða skólanum, auk danskra orða. Hann kveður t.d. systkini sín með orðunum „ykkar elskandi *frater*“, segir að „fáir *productiv* menn“ séu í félagi nokkru, talar um að „efla góð *forstaaelsi*“ milli fólks og um „*alverdens* meðöl“. Hann notar líka stundum erlenda frasa í augljósum kóðavíxlum, ávarpar t.d. Finn sem *Carissime frater*, segir konu sína ekki fá *rational Behandling* (á Akureyri) og skýtur inn í bréfi til Finns setningunni *jo pyt min bror det er feiltagelse* án þess að auðkenna hana

sérstaklega. Vegna þess hvað kóðavíxl í stökum orðum vega þungt í bréfum Klemensar dreifast þau um textann og eru sjaldnast auðkennd á nokkurn hátt. Lesandi fær því þá tilfinningu að Klemens „sletti“ meira en Finnur þótt fjöldi erlendra orða sé svipaður hjá báðum.

Flest aðkomuorðin eru bara notuð einu sinni eða tvisvar í bréfunum en þó koma allnokkur orð oftar fyrir og hjá fleiri en einum bréfritara. Algengust eru mánaðaheiti — *janúar*, *febrúar*, *mars* o.s.frv. — annað hvort rituð fullum stöfum eða skammstöfuð. Eins og vænta mátti koma þau fyrir í flestum bréfanna og hjá öllum systkinunum. Þau eru alvanaleg nú á dögum og tæplega litið á þau sem aðskotaorð en eigi að síður eru þau talin tilkomin á 19. öld í núverandi mynd (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989). Orðið *króna* sem mynteining er líka algengt og notað af öllum systkinunum nema Sigurjónu, ýmist fullum stöfum eða sem skammstöfunin *kr*. Ýmiss konar titlar eru líka talsvert notaðir í bréfum systkinanna allra þegar vísað er til fólks, bæði Íslendinga og útlendinga, og þeir standa þá oftast með síðara nafni viðkomandi: *frú* Hjaltalín, *fröken* Jensen, *dr.* Wimmer, *mad.* Buchard, *prófessor* Grann o.s.frv. Þessi dæmi sýna líka þann sið að vísa til fólks, þ. á m. Íslendinga, með eftirnafni, oft með titli eða upphafsstaf fyrir framan. Þetta var algengt í 19. aldar textum, þar á meðal í bréfaúrvalinu, og er komið til fyrir erlend áhrif. Nöfn voru þó ekki talin með aðkomuorðum hér (sbr. 3.4). Loks má nefna nokkur orð til viðbótar sem eru notuð a.m.k. fimm sinnum og af a.m.k. þremur bréfriturum: sögnin *brúka*, lýsingarorðið *frískur* og nafnorðin *familía*, *kaffi*, *póstur* og *stúdent*. Þau eru öll meira eða minna aðlöguð að málinu, beygð að íslenskum hætti og sum þeirra koma líka fyrir sem liður í samsettum orðum (*kaffikanna*, *póstboð*, *pósthús* og *póstkrafa*). Tvö orðanna, *brúka* og *stúdent*, má rekja aftur til 16. aldar en hin eru frá 18. og 19. öld og öll eiga þau sér samsvörun í dönsku.

Orð sem koma sjaldan fyrir einskorðast flest við einn bréfritara og hér verður rýnt í eðli og einkenni þessara orða með áherslu á að kanna hvort munur á bræðrum og systrum sé greinanlegur í fleiru en meiri kóðavíxlum hjá bræðrunum (sjá *Töflu 6*). Orðaforðinn í bréfunum markast vitaskuld af umræðuefninu hverju sinni en um leið af starfi og viðfangsefnum bréfritaranna. Í bréfum bræðranna er nokkuð um lærð orð af latneskum eða grískum uppruna þótt mörg þeirra séu eflaust fengin úr dönsku. Merking slíkra orða er oft sérhæfð og þau tengjast ekki síst skólagöngu þeirra og fræðastörfum. Í bréfum Finns koma t.d. fyrir orðin *höfuðregistur*, *prívatsekreteri*, *díalekt*, *realisjón* og *varíant* og hjá Klemensi má m.a. finna orðin *akademiskur*, *próduct*,

astronomía, *disciplin*, *maþematík* og *dimissionarthema*. Báðir nota þeir líka orð sem tengjast daglegu lífi — heimili, heilsufari, hversdagserindum o.s.frv. Meðal slíkra orða hjá Finni eru *blómstatív*, *kommóða*, *útvortis*, *upplagður*, *banki* og *telegrafera* og Klemens notar t.d. orðin *mublur*, *harmoníka*, *inflúensa*, *forkelelsestíð*, *gratúlera* og *skítblankur*. Þótt systurnar Guðný og Guðrún noti hlutfallslega færri aðkomuorð í bréfum sínum en bræðurnir þá eru dæmin mörg af því að þær eiga fleiri bréf í úrvalinu en bræðurnir. Lítið er um sérhæfð orð í bréfum þeirra ef frá eru talin orð sem tengjast saumaskap og fatagerð. Guðný notar t.d. sagnirnar *baldíra* og *skattera* og í bréfum Guðrúnar eru nafnorðin *ektavír*, *kantilíur* og *palíettur*. Þá virðist orðanotkun Guðrúnar vitna um ábyrgð hennar á flíkum fjölskyldunnar og störf við saumaskap og að hún hafi haft auga fyrir fötum og fylgihlutum: *sjal*, *slör*, *frakki* (og *yfirfrakki*), *hárstáss*, *flibbi*, *paraply* og *lonngeniet* (væntanlega lonnéttur) ásamt sögninni *punta* og lýsingarorðinu *stífaður* (um flibba). Orðaforði systranna tengist líka félagslífi og skemmtunum, t.d. koma orðin *konsert*, *kómidía*, *vísitt*, *dansa*, *fortepíanó* og *orgel* fyrir í bréfum Guðnýjar, *grín*, *klubbur* og *skólaball* hjá Guðrúnu og *ball* og *billet* hjá þeim báðum. Finnur fær t.d. fréttir af dansleik í bréfi frá Guðrúnu systur sinni 1880: „alt fór vel og nóg *forlebelsi* var þar líka, Sigga í skólanum er *rasandi forlíbt* í Þorgrími.“ Auk þess er fjöldi annarra aðkomuorða í bréfum systranna sem mörg tengjast daglegu amstri, kvillum, neysluvörum o.s.frv. rétt eins og í bréfum bræðra þeirra: *kæfudunkur*, *sjókolaði*, *maskína*, *skreðari*, *flinkur* og *flott* (Guðrún); *mislingar*, *pest*, *bakarí*, *pjattaður*, *tog* ‘lest’ og *túr* (Guðný) svo nefnd séu nokkur dæmi. Eina dæmið um orðasamband af erlendum uppruna í bréfum þeirra systra er *glad í sinni* hjá Guðrúnu. Það er auðkennt með gæsalöppum og er eins konar blendingur því einungis fyrsta orðið heldur sinni dönsku mynd og það sem á eftir fer er þýðing. Bréf Sigurjónu skera sig úr. Í þeim eru mjög fá aðkomuorð og hlutfall þeirra talsvert lægra en hjá hálfsystkinum hennar. Flest orðin eru þau sömu og hin systkinin notuðu, einkum algengustu orðin s.s. mánaðaheiti en einnig gamalgróin tökuorð eins og *brúka*, *máski* og *alltso*. Eina orðið í bréfum hennar sem tengist beinlínis nýjum tímum er *fortópíanó* (sem Guðný notaði líka en í örlítið annarri mynd) sem virðist fyrst hafa verið notað í íslensku um miðja 19. öld.

Niðurstöður í þessum kafla sýna að í bréfum systkinanna eru u.þ.b. 1–2% orðanna af erlendum uppruna, hluti þeirra beinlínis útlend orð. Þótt þetta hlutfall sé ekki hátt þá er það miklu hærra en í útgefnum blöðum frá sama tíma þar sem það var innan við hálft prósent (Ásta

Svavarsdóttir 2017:60). Munurinn er þó kannski ekki meiri en búast mætti við á einkabréfum milli nákominna ættingja og ópersónulegum textum sem gefnir voru út opinberlega. Umfang aðkomuorðanna endurspeglar aukna nálægð við önnur mál og almennari kunnáttu í þeim, sérstaklega dönsku. Um leið ber það vott um tilkomu ýmiss konar nýjunga og vöru sem almenningur átti greiðari aðgang að á seinni hluta 19. aldar en áður. Það þarf því ekki að koma á óvart að nafnorð eru ríkjandi meðal aðkomuorðanna þótt sagnir, lýsingarorð og atviksorð séu samanlagt um fjórðungur þeirra. Öll systkinin nema Sigurjóna bjuggu mestalla ævi í þéttbýli þangað sem erlendir straumar og ýmiss konar nýjungar áttu greiðasta leið og dvöldu líka öll um lengri eða skemmri tíma í Kaupmannahöfn: Finnur bjó þar öll sín fullorðinsár og skrifaði flestöll bréf sín þar, Klemens bjó þar á háskólaárum sínum og systurnar Guðrún og Guðný dvöldu þar báðar um skeið. Umfang aðkomuorða í bréfum þeirra ber að einhverju leyti merki þessa því bræðurnir nota orð af erlendum uppruna meira en systurnar, þar á meðal í kóðavíxlum sem koma lítt eða ekki fyrir hjá þeim. Í bréfum Finns birtast þau einkum sem tilvitnanir á dönsku en hjá Klemens eru þau í ríkara mæli bundin við einstök orð og mætti því líka líta á þau sem lítt eða ekki aðlöguð aðkomuorð. Guðrún og Guðný nota svo aðkomuorð talsvert meira en Sigurjóna og orðin í hennar bréfum einskorðast að mestu við gamalgróin og/eða útbreidd tökuorð. Erfitt er að meta hvort og að hve miklu leyti félagsmálfræðilegur bakgrunnur bréfritara hafi áhrif á eðli og einkenni aðkomuorðanna sem þeir nota því umræðuefnin í bréfunum ráða miklu um það hvaða orð koma fyrir. Langflest aðkomuorðin eru komin úr dönsku og það gildir um nánast öll orðin sem systurnar nota en í bréfum bræðranna eru aftur á móti líka allmörg orð af latneskum, grískum eða jafnvel frönskum uppruna þótt sum þeirra kunni að vera fengin úr dönsku. Almennt virðist þó mega segja að nútímavæðing samfélagsins og vaxandi máltengsl, hvort tveggja þættir sem ýta undir notkun og útbreiðslu aðkomuorða, vegi þyngra en andstaðan gegn erlendum áhrifum sem var liður í málstöðlunarviðleitni á þessu tímabili og í einkaskrifum sínum virðist Finnur t.d. ekki að öllu leyti fylgja þeim skoðunum sínum sem vitnað var til í upphafi kaflans.

5 Samantekt og niðurlagsorð

Þau tvö atriði sem athuguð voru eru ólík, þess vegna varð að nálgast þau með ólíkum aðferðum og þar af leiðandi ekki einfaldlega hægt að spyrða niðurstöðurnar saman. Dreifing afbrigðanna í nútíð sagnarinnar *hafa* bentu til þess að þar hefði a.m.k. tvennt áhrif. Í fyrsta lagi voru skýr merki þess að hún gæti ráðist af áhrifum málstöðlunar, sérstaklega í bréfum Finns þar sem *hefi* og *hefir* voru ríkjandi í eldri bréfum en *hef* og *hefur* í þeim yngri. Það bendir til meðvitaðrar ákvörðunar um það hvaða myndir hann notaði í ritmáli og að hann hafi skipt um skoðun á því hvort munstrið væri æskilegra þegar fram í sótti. Önnur skrif hans staðfesta þá túlkun. Notkun hans á *hefi* og *hefir* á yngri árum hefur sennilega verið fyrir áhrif frá þeirri skoðun að þær myndir væru eldri og þess vegna æskilegri en hinar og hennar kann einnig að gæta í málnotkun Klemensar og Guðnýjar þar sem þeim bregður fyrir. Þau þrjú fengu öll einhverja formlega menntun í skóla og það gæti skýrt muninn á þeim og Guðrúnu sem notar *hef* og *hefur* að staðaldri. Í öðru lagi eru vísbendingar um að dreifing afbrigðanna hafi að einhverju leyti verið landshlutabundin þótt augljóslega væru líka mikil tilbrigði í máli einstaklinga óháð uppruna. Hjá alsystkinunum, sem voru að mestu eða öllu leyti alin upp í Reykjavík og bjuggu þar fram til fullorðinsára eða lengur, voru myndirnar *hef* og *hefur* ríkjandi nema hjá Finni á ákveðnu æviskeiði eins og áður segir. Í bréfum Sigurjónu eru aftur á móti mikil tilbrigði. Þar eru myndirnar *hefi* og *hefir* ráðandi þótt hinar komi líka oft fyrir og í hennar tilviki virðist ekki trúverðugt að skýra *i*-myndirnar sem áhrif málstöðlunar eins og hjá Finni. Hún hafði allt annan bakgrunn en hin systkinin og eitt af því sem greinir þau skýrt að er að hún var fædd og uppalinn á Norðurlandi og bjó þar nánast alla ævi. Samanburður milli Sigurjónu og annarra norðlenskra bréfritara sýnir áþekka dreifingu afbrigðanna og samanburður bréfritara af norðan- og suðvestanverðu landinu bendir líka til þess að myndirnar *hefi* og *hefir* hafi verið tíðari á Norðurlandi. Þarna eru því vísbendingar um að eldri myndirnar gætu hafa lifað lengur í máli almennings fyrir norðan þótt það þyrfti að skoða betur. Ef þetta er rétt þá hafa fleiri en einn þáttur áhrif á dreifingu beygingarafbrigðanna í nútíð sagnarinnar *hafa*.

Þótt amast hafi verið við erlendum máláhrifum gætir þeirra talsvert í bréfum systkinanna og þar virðist kunnátta í erlendum málum og tengsl við útlönd vera helsti áhrifaþátturinn en einnig búseta í bæ eða sveit. Aðkomuorð koma hlutfallslega oftast fyrir hjá bræðrunum,

orðin sem þeir nota koma úr ýmsum áttum þótt einkum gæti áhrifa frá dönsku og svolítið er um kóðavíxl í bréfum þeirra. Þeir voru báðir langskólagengnir og bjuggu tímabundið eða til langframa í Kaupmannahöfn. Einnig er allskýr munur á hlutfallslegum fjölda aðkomuorða í bréfum Guðrúnar og Guðnýjar annars vegar og Sigurjónu hins vegar. Þær fyrrnefndu voru bæjarbúar og almennt er gert ráð fyrir að erlendra áhrifa hafi gætt fyrr og meira í þéttbýli en dreifbýli en auk þess höfðu þær tengsl við Danmörku í gegnum bræður sína og dvöldu þar báðar um einhverra vikna eða mánaða skeið. Sigurjóna bjó aftur á móti í sveit mestalla ævina og starfaði fyrst og fremst við hefðbundinn búskap. Það er of viðamikið verkefni að skoða aðkomuorð í öðrum bréfum í safninu til samanburðar en benda má á að í blöðum kemur fram áþekkur munur á umfangi aðkomuorða í Reykjavíkurblöðunum annars vegar og blöðum gefnum út annars staðar á landinu hins vegar (Ásta Svavarsdóttir 2017:61).

Niðurstöðurnar benda því eindregið til þess að ýmsir ytri þættir hafi áhrif á málnotkun einstaklinga, m.a. á dreifingu afbrigða þar sem tilbrigði hafa komið upp vegna málbreytinga sem eru að ganga yfir en einnig á þætti málsins sem koma til vegna erlendra áhrifa, ekki síst í orðaforða og orðanotkun. Þessir ytri þættir tengjast a.m.k. að einhverju leyti samfélagsbreytingum á 19. öld svo sem auknum menntunarmöguleikum, þéttbýlismyndun og vaxandi máltengslum, einkum við dönsku. Kyn kemur líka við sögu en e.t.v. frekar sem áhrifavaldur á möguleika einstaklinga á menntun og starfsvali en sem sjálfstæð félagsbreyta af því að á þessum tíma gáfust stúlkum afar fá tækifæri til formlegrar menntunar eða til þess að velja sér starfsvettvang. Þó kann að vera að barnauppeldi, sem var að mestu leyti á ábyrgð kvenna, hafi verið þeim hvati til að leggja eyrun við hugmyndum áhrifamanna um góða og æskilega málnotkun og laga eigið málfar að henni til þess að miðla henni áfram til barna sinna. Þetta gæti t.d. átt við um Guðnýju sem var margra barna móðir og hafði jafnframt notið nokkurrar skólagöngu sem gæti hafa gert henni auðveldara að tileinka sér ráðleggingar um málfar en ómenntuðum alþýðukonum.

Heimildir

Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Atli Jóhannsson. 2015. Breytileiki og málstöðlun: viðhorf til valinna beyg-

ingartilbrigða í íslensku máli á 19. öld. MA-ritgerð við Háskóla Íslands, Hugvísindasvið, Íslensku- og menningardeild. http://hdl.handle.net/1946/20364.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.

Ásta Svavarsdóttir. 2004. English borrowings in spoken and written Icelandic. Í: Anna Duszak og Urszula Okulska (ritstj.), *Speaking from the Margin. Global English from a European Perspective*, bls. 167–176. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Ásta Svavarsdóttir. 2017. „annaðhvort með dönskum hala eða höfði, enn að öðru leiti íslenskt". Um tengsl íslensku og dönsku á 19. öld og áhrif þeirra. *Orð og tunga* 19:41–76.

Bragi Þorgrímur Ólafsson (útg.). 2004. *Landsins útvöldu synir. Ritgerðir skólapilta Lærða skólans í íslenskum stíl 1846–1904*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 7. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Elspass, Stephan. 2007. A twofold view 'from below': New perspectives on language histories and language historiographies. Í: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth og Wim Vandenbussche (ritstj.), *Germanic Language Histories ‚from Below' (1700–2000)*, bls. 3–9. Berlín: Walter de Gruyter.

Elspass, Stephan. 2012. The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation. Í: Juan Manuel Hernández-Campoy, og Juan Camilo Conde-Silvestre (ritstj.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, bls. 156–169. Malden/Oxford: Wiley–Blackwell.

Erla Hulda Halldórsdóttir. 2003. Af bréfaskriftum kvenna á 19. öld. Í: Ingi Sigurðsson og Loftur Guttormsson (ritstj.), *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930*, bls. 247–267. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan.

Finnur Jónsson. 1882. Um íslenzka tungu. *Skuld* 5(159):74–75 og 5(160):79–80.

Finnur Jónsson. 1914. *Orðakver einkum til leiðbeiningar um rjettritun*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafjelag.

Finnur Jónsson. 1936. *Ævisaga Finns Jónssonar eftir sjálfan hann*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.

Guðmundur Hálfdanarson. 1993. Íslensk þjóðfélagsþróun á 19. öld. Í: Guðmundur Hálfdanarson og Svanur Kristjánsson (ritstj.), *Íslensk þjóðfélagsþróun 1880–1990*, bls. 9–58. Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands og Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands.

Guðrún Borgfjörð. 1947. *Minningar*. Útg.: Agnar Kl. Jónsson. Reykjavík: Hlaðbúð.

Halldór Kr. Friðriksson. 1861. *Íslenzk málmyndalýsing*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmenntafélag.

Haraldur Bernharðsson. 2017. Jón Thoroddsen og málstöðlun 19. aldar. Nokkur málfarsatriði í skáldsögunni Pilti og stúlku 1850 og 1867. *Orð og tunga* 19:77–127.

Heimir F. Viðarsson. 2019. *Socio-Syntactic Variation and Change in Neneteenth-Century Icelandic. The Emergence and Implementation of a National Standard Language*. Doktorsritgerð við Háskóla Íslands. Reykjavík: Hugvísindasvið Háskóla Íslands.

Íslensk samheitaorðabók. 2012. Ritstjóri: Svavar Sigmundsson. 3. útg. Reykjavík: Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur.

Labov, William. 1994. *Principles of linguistic change*. I. Internal factors. Oxford: Blackwell.

Magnús Stephensen. 1820. *Rædur Hjálmars á Bjargi fyrir Børnum sínum um Fremd, kosti og annmarka allra Stétta, og um Þeirra almennustu Gjøld og Tekjur*. Viðey. (Rafræn gerð: https://baekur.is/bok/000255781.)

Rask, Erasmus Christian. 1818. *Anvisning til Isländskan eller Nordiska Fornspråket*. Stokkhólmur: A. Wiborg.

Sandersen, Vibeke. 2003. *„Jeg skriver dig til for at lade dig vide". Skrivefærdighed og skriftsprog hos menige danske soldater i treårskrigen 1848-50*. I-II. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels forlag.

Sandersen, Vibeke. 2007. Writing ability and the written language of Danish private soldiers in the Three Year's war (1848-50). *Multilingua* 26:247–278.

Scott, Michael. 2011. *WordSmith Tools*. Version 6. Liverpool: Lexical Analysis Software.

Selback, Bente og Helge Sandøy (ritstj.). 2007. *Fire dagar i nordiske aviser. Ei jamføring av påverknaden i ordforrådet i sju språksamfunn*. Oslo: Novus.

Sigrún Sigurðardóttir (útg.). 1999. *Elskulega móðir mín, systir, bróðir, faðir og sonur. Fjölskyldubréf frá 19. öld*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 3. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Sögulegar hagtölur. 2017. Hagstofa Íslands: https://hagstofa.is/utgafur/sogulegar-hagtolur/.

van der Wal, Marijke, og Gijsbert Rutten. 2013. Ego-documents in a historical-sociolinguistics perspective. Í: M. van der Wal og G. Rutten (ritstj.), *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*, bls. 1–17. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Winford, Donald. 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell.

Lykilorð

tilbrigði í máli, máltengsl, málstöðlun, samfélagsbreytingar, fjölskyldubréf

Keywords

language variation, language contact, language standardisation, social changes, family letters

Abstract

The article presents the results of a small investigation into the effects of external factors and social changes on language use and language development in late 19th- and early 20th-century Iceland. The main focus is on the effects of increasing social and geographical mobility, including urbanisation and more widespread language contact, especially Danish, among the population, as well as the impact of contemporary efforts to standardise the written language. The standardisation (or „language reform" as it was referred to at the time) had clear undertones of purism, appearing e.g. in preferring variants attested in medieval texts rather than younger – and in some cases dominant – variants in the comtemporary language, and in its opposition to foreign language influence, e.g. lexical borrowings. The main source for the investigation is a selection of family letters from 1878–1905, 69 a total, written by five individuals of the same generation (born 1856–1865), two sisters and two brothers, as well as one half-sister. There are similarities and contrasts within this group of writers: all were of approximately the same age, and most of them shared the same residence and social background, at least in their youth. On the other hand, there were differences in gender and education (brothers vs sisters), in their upbringing in urban vs rural surroundings, as well as in the southern vs northern part of the country (full siblings vs half-sister), and in the degree of contact with other languages (brothers vs sisters; full sisters vs half-sister). Two language features were investigated. First, the distribution of variants regarding the present singular of the verb *hafa* 'have', where some intellectuals promoted the use of older forms *hefi* (1st person) and *hefir* (2nd and 3rd person) rather than the contemporary and more widespread *hef* and *hefur*, even if this choice was not undisputed. Second, the relative frequency of lexical borrowings in the letters was investigated, as well as the type of borrowings used by the individual writers. In this case, there were clearly two opposite forces at play: on the one hand, rejection of foreign language influence in the emerging standard, and on the other hand, increasing foreign contacts, especially prominent in towns.

The results indicate that the language use of individuals may have been affected by various external factors, and that an apparently similar outcome could even have been the result of different factors. Surprisingly, the greatest variation in the present forms of *hafa* was e.g. attested in the letters of the oldest brother and the half-sister, writers that seemingly had nothing in common that was not also shared by their siblings as well. A closer examination of the distribution of variants in their letters revealed that the apparent variation in the brother's letters seems to reflect a conscious change of norm from the *hefi*/*hefir*-forms in his early letters, written while he was a student, to *hef*/*hefur* shortly after his graduation from university. A comparison with other private and published texts by him supports this interpretation. The half-sister, on the other hand, was less likely to have been affected by the discourse on language use and standardisation efforts due to her social status and lack of formal education. Internal variation occurs in her letters in general, and as the main difference between her and all the other siblings was geographical origin and location, the question arose whether the distribution of variants could have been partly dialectal, i.e. if the forms *hefi* and *hefir* were more frequent in northern Iceland than in the southwest. Comparison of her letters with letters by another northern writer indicates that this might have been the case, and further comparison with letters from a larger database written by a number of people in the two areas shows that, even if some variation

can be attested in both parts, the *hefi*/*hefir*-variants seem more frequent among the northerners.

Recent and unadapted lexical borrowings appeared in the letters of all five writers, even if their relative frequency differed. Such words were most prominent in the brothers' letters, with more occurences and a greater number of borrowed head words, a considerable part of them belonging to educated and specialised vocabulary. Furthermore, instances of code switching are found in letters from both brothers while they rarely occured in the sisters' letters. In the letters of the three sisters there was also a contrast between the full sisters and the half-sister, the latter using lexical borrowings considerably less than the others. These results indicate that external factors such as gender, formal education, urban living and foreign contacts, may have affected the use of lexical borrowings, seemingly more than the emerging standard where the use of such words was discouraged. The brothers – who were highly educated (an option not open to young women at the time), and lived their entire life in urban settings and partly in Copenhagen – used lexical borrowings relatively frequently despite their access to the language discourse of the time, while their sisters, who got little or no formal education, used them less frequently, especially their rural half-sister. It should be noted, however, that these results come from private letters, and other studies have shown that lexical borrowings were considerably less frequent in formal texts from the same period, i.e. in published newspapers, though they were more common in papers published in Reykjavík than elsewhere in Iceland. A difference between informal, personal writings and formal, public texts has also been attested in studies of modern Icelandic.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
IS-101 Reykjavík
asta.svavarsdóttir@arnastofnun.is / asta@hi.is